

Вадим КОНЧИН,
Зоряна БОЙКО

КОМПЛЕМЕНТАРНІСТЬ І СУБСТИТУЦІЯ

МІЖНАРОДНИМ РУХОМ КАПІТАЛУ МІЖНАРОДНОЇ ТОРГІВЛІ ТОВАРАМИ: УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Розглянуто теоретичні засади взаємозв'язку міжнародного руху капіталу з міжнародною торгівлею. Приділено увагу моделям, за допомогою яких можна описати цей взаємозв'язок для трансформаційної економіки. Проведено емпіричне дослідження комплементарності та субституції взаємозв'язку прямих іноземних інвестицій із міжнародною торгівлею товарами для України стосовно світового господарства й окремих країн-партнерів.

1. Постановка проблеми дослідження

В Україні з радянських часів формувалася неефективна енергоємна виробнича структура, яка сьогодні не відповідає рівню світової конкурентоспроможності. Українська держава проводить експортоорієнтовану торгову політику, пріоритетами якої є надалі розвиток і підтримка енергоємних капіталомістких секторів. Така політика проводиться всупереч об'єктивним засадам теорії міжнародної торгівлі, передусім всупереч відносній факторній забезпеченості України (її факторній і ресурсній порівняльній перевазі), і це гальмує здійснення необхідних структурних зрушень і формування оптимального місця нашої країни в міжнародному поділі праці. Як показує світова практика, важливим джерелом забезпечення у трансформаційних економіках адекватних сучасним умовам світового ринку структурних зрушень і вигоди від міжнародної торгівлі є вільний міжнародний рух капіталу.

Метою дослідження є аналіз взаємозв'язку міжнародного руху капіталу з міжнародною торгівлею товарами для трансформаційної економіки та його характеру (комплементарності чи субституційності) на прикладі України.

Вільний міжнародний рух капіталу повинен забезпечувати країні в перших фазах її трансформації інтенсифікацію міжнародної торгівлі за принципом порівняльної переваги, що буде передбачати ефект комплементарності між ПІІ та міжнародною торгівлею товарами (як експортом, так і імпортом). На цьому наголошували представники новорікардіанської школи М. Кемп [12], Р. Джонес [11] і Р. Руффін [22]. У моделі Кемпа–Джонеса припущено, що досконала міжнародна мобільність капіталу вимагає зрештою вільної торгівлі товарами, що призводить до оптимізації тарифної торгової стратегії країн. Вищезазначена модель передбачає включення допущення відмінностей у технології виробництва в існуючу модель типу Гекшера–Оліна щодо взаємозв'язку міжнародної торгівлі з мобільністю факторів виробництва. Інтенсифікація міжнародної торгівлі за принципом порівняльної переваги може сприяти збільшенню рівня заощаджень країною та на їх основі при вільному русі міжнародного капіталу проведенню перманентного технологічного вдоскона-

лення виробничих процесів. Удосконалення капіталістичного способу виробництва в трансформаційній країні буде вести до домірного наближення заробітної плати між трансформаційною та розвинутою країнами, підвищення рівня доходів і збільшення купівельної спроможності в трансформаційній країні та створить умови для розвитку внутрішньосекторної торгівлі диференційованою продукцією.

При домірному наближенні/вирівнюванні заробітних плат вирівнюванні доходностей капіталу і товарних цін на зміну комплементарному взаємозв'язку між міжнародним рухом капіталу та міжнародною торгівлею приходить субституційний взаємозв'язок [13; 23]. Цей характер зв'язку описаний для сучасних умов найкраще "новою теорією торгівлі", яка передбачає бурхливий розвиток внутрішньосекторної спеціалізації, ефекту від масштабу та функціонування ТНК вертикального і горизонтального типу. Е. Хелпман вважає, що "в деякому розумінні чим більшою є відмінність у відносних факторних забезпеченостях, тим більшим буде обсяг торгівлі" [10, С.467]. Після вирівнювання факторних і товарних цін у країні, яка відносно краще володітиме фактором праці, не можна буде розраховувати на розвиток внутрішньосекторної торгівлі за рахунок вертикальних ТНК, оскільки останні будуть шукати нові місця розташування виробництва з порівняльною перевагою. На ринку поряд із вітчизняними фірмами трансформаційної країни починають активно діяти іноземні ТНК горизонтального типу з розвиненішою країни, яка визначається відносно вищою забезпеченістю капіталу та якістю фактору праці. ПІІ горизонтальних ТНК, що вкладаються у розвиток філіалів у трансформаційній країні, забезпечують спочатку бурхливе зростання внутрішньосекторної торгівлі, а потім ТНК компанії витісняють вітчизняні підприємства. Отже, в цьому випадку слід говорити про ефект часткової субституції міжнародної торгівлі (зменшення експорту) трансформаційної країни ПІІ розвиненішої країни.

Взаємозв'язок між міжнародною торгівлею та міжнародним рухом капіталу "новою теорією торгівлі" розглядається в контексті торгово-інвестиційних стратегій ТНК на макро-, мезо- і мікрорівні. Систематизоване дослідження концепції ТНК, ПІІ та проблеми субституції і комплементарності між ПІІ й експортом було зроблено П. Баклеєм і М. Кессоном [6], Е. Хелпманом [10], Дж. Маркуzenом [14, 15], Л. Брейнардом [5], А. Венабелзом [16], Дж. Муччіеллі [18, 19, 20], Р. Форте [8].

Цікавою для нашого дослідження вбачається матриця Дж. Муччіеллі. В табл. 1 подано лише інвестиційно-торгові стратегії ТНК (іноземної фірми) щодо проникнення на ринки іншої країни залежно від наявності (+) або відсутності (-) порівняльної та конкурентних переваг, а також умов попиту і пропозиції. Інвестиційно-торгові стратегії фірм розглядаються як з точки зору вітчизняної фірми (випадок 1 і 2), так і іноземної (випадок 3 і 4). У першому випадку фірма здійснює ПІІ закордон, де присутня вигода від дешевших факторів виробництва і цікавіших діючих і потенційних ринків збуту її продукції, ніж у Вітчизні. Це означає, що у країні для вітчизняної фірми відсутня як факторна порівняльна перевага, так і переваги конкурентні. В третьому випадку іноземна фірма інвестує в економіку Вітчизни з тих самих міркувань. Другий випадок показує, що вітчизняна фірма інвестує закордон з метою отримати кращі умови виробництва (порівняльну перевагу) і потім самостійно продати свою продукцію на вітчизняному ринку або на ринках третіх країн. Ця схема називається або "умовами переробки давальницької сировини", або "виробництвом проміжного товару" на іноземних ринках (inward processing). Четвертий випадок передбачає інвестування іноземною фірмою на території Вітчизни з метою виробництва на цій території та реекспорту виробленої продукції на свій ринок або ринки третіх країн (outward processing).

Таблиця 1

Інвестиційно-торгові стратегії фірми

Стратегія фірм щодо вкладання прямих іноземних інвестицій (ПІІ)	Порівняльна перевага та конкурентні переваги			
	Попит на фактори за кордоном	Пропозиція товарів за кордоном	Пропозиція факторів у Вітчизні	Попит на товари у Вітчизні
1. ПІІ, що вкладаються за кордон (DIA)	+	+	–	–
2. ПІІ, що вкладаються за кордон, і реімпорт (DIA with re-import)	+	+	–	+
3. ПІІ, що надходять у Вітчизну (FDI)	–	–	+	+
4. ПІІ, що надходять у Вітчизну, та реекспорт (FDI with re-export)	–	–	+	–

Надзвичайно актуальним питанням є забезпечення такого характеру залучення іноземного капіталу в Україну та вкладання капіталу Україною за кордон, який би в коротко – та середньостроковому періодах дав їй можливість максимально отримати вигоди від міжнародної торгівлі в процесі структурних зрушень до моменту вирівнювання факторних і товарних цін.

2. Тестування взаємозв'язку міжнародного руху капіталу з міжнародною торгівлею товарами для України

У світовій науковій практиці для дослідження взаємозв'язку міжнародного капіталу та міжнародної торгівлі товарами існує механізм встановлення взаємозв'язку між коефіцієнтами покриття: X/M (експорт товарів до імпорту товарів) і DIA/FDI (прямі інвестиції досліджуваної країни в інші країни до прямих інвестицій, які отримує досліджувана країна з інших країн) [7, 113]. Перевагою такого підходу (на відміну від тих, що частіше зустрічаються у літературі, – розгляд лише взаємозв'язку ПІІ в країну-реципієнт окремо з експортом, імпортом, коефіцієнтом покриття міжнародної торгівлі) є включення в аналіз потоків інвестицій із країни. Це здатне описувати ступінь ефективності інвестицій, що вкладаються країною на іноземних ринках порівняно до ступеня ефективності інвестицій, що вкладаються іншою країною на іноземних ринках. Слабким місцем кореляційного взаємозв'язку між ПІІ й експортом та імпортом або між двома коефіцієнтами покриття може бути, на наш погляд, можливість прояву дії від ПІІ на міжнародну торгівлю з лагом часу, що потребує в аналізі зміщення ряду значень результативної ознаки.

З огляду на взаємозв'язок коефіцієнтів покриття $\partial(X/M)/\partial(DIA/FDI)$ можемо констатувати наступне:

1) прямий взаємозв'язок між двома відношеннями може вказувати на ефект субституції міжнародної торгівлі ПІІ. При цьому слід розуміти, що зростання ПІІ в досліджувану країну веде до зниження її відношення X/M . Для трансформаційної економіки, такої як Україна, це може означати, що ПІІ працюють у країні-реципієнті на зміну її структури економіки та на зменшення ступеня експортної орієнтованості з насиченням внутрішнього ринку, створюваним за рахунок вертикальних ПІІ додаткового ВВП країни-реципієнта. Крім цього, прямий зв'язок може означати і комплементарність, коли інші країни вкладають прямі інвестиції здебільшого в ті сек-

тори, які потребують зростання обсягів імпорту і забезпечують розвиток диференційованих ринків у країні-реципієнті;

2) обернений зв'язок між цими відношеннями може вказувати на те, що зростання ПІІ позитивно впливає на розвиток експорту країни-реципієнта і має комплементарний характер. Водночас обернений зв'язок може так само мати ефект субституції, коли ПІІ спрямовані на створення в країні-реципієнті секторів-субститутів імпорту. При цьому зовнішньоторговий оборот країни-реципієнта за всіх інших рівних умов може зменшуватися за рахунок зменшення імпорту.

З вищезазначеного можна стверджувати, що обґрунтування напрямку, характеру та значущості взаємозв'язку між коефіцієнтами покриття міжнародної торгівлі і ПІІ, а отже, присутність чи то ефекту субституції, чи комплементарності вимагає ґрунтовних досліджень прямих інвестиційних і торгових потоків.

Для встановлення напрямку та характеру, а також тісноти взаємозв'язку між міжнародним рухом капіталу та міжнародною торгівлею товарами, нами на основі статистичних даних за період 1997–2003 рр. Держкомстату України [1; 2] та Послання Президента України до Верховної Ради України [4] було розраховано взаємозв'язок коефіцієнта покриття міжнародної торгівлі товарами (X/M) із коефіцієнтом покриття ПІІ (DIA/FDI) для України щодо світового господарства як на рівні її економіки загалом, так і видів економічної діяльності. Крім цього, на рівні економіки України було розраховано цей коефіцієнт щодо кількох країн світу, які є важливими вкладниками інвестицій в Україну – США, Російської Федерації, Німеччини, Австрії та Італії. Вибір лише цих країн обумовлений відсутністю необхідних комплексних офіційних статистичних даних щодо ПІІ та міжнародної торгівлі товарами для інших важливих інвестиційних партнерів України – Великобританії, Нідерландів, Кіпру, Швейцарії. Для економіки України щодо світового господарства й окремих вищезазначених країн нами встановлювався також взаємозв'язок між ПІІ в економіку України (FDI) та її експортом (X), імпортом (M) і коефіцієнтом покриття міжнародної торгівлі товарами (X/M) (табл. 2).

У результаті дослідження було встановлено, що ПІІ зі світового господарства в Україну мають прямий тісний зв'язок як з експортом України у світове господарство ($\partial X / \partial FDI > 0$), так і з її імпортом ($\partial M / \partial FDI > 0$), і прямий нетісний зв'язок із коефіцієнтом покриття міжнародної торгівлі товарами ($\partial (X/M) / \partial FDI > 0$). Статистичні результати вказують на повну комплементарність між ПІІ та міжнародною торгівлею товарами (табл. 3). При цьому зв'язок між коефіцієнтом покриття міжнародної торгівлі товарами (X/M) із коефіцієнтом покриття ПІІ (DIA/FDI) для України є нетісним прямим.¹ Математично це означає, що зменшення коефіцієнта покриття міжнародної торгівлі вимагає за умов відносно більших обсягів ПІІ зі світового господарства в Україну зменшення коефіцієнта покриття ПІІ ($X \uparrow / M \uparrow \downarrow / (DIA/FDI) \downarrow$). Прямі українські інвестиції у світове господарство мають при цьому прямий нетісний зв'язок як з експортом ($\partial X / \partial DIA > 0$), так і з імпортом ($\partial M / \partial DIA > 0$). Це означає, що прямі інвестиції з України у світове господарство мають більший ефект на зниження її коефіцієнту покриття міжнародної торгівлі, ніж ПІІ світового господарства в Україну. Тобто українські прямі інвестиції у світове господарство стимулюють зростання імпорту України з нього. Повністю подібні напрямки, і, отже, характер вказаних взаємозв'язків властиві для взаємовідносин України з Німеччиною. Крім

¹ Коли існує нетісний зв'язок між ПІІ та міжнародною торгівлею товарами, тоді на останню більшою мірою впливає сукупність інших чинників, і це не дозволяє нам робити висновки про лише безпосередню дію ПІІ на комплементарність чи субституцію між ними та міжнародною торгівлею. Проте напрямок зв'язку (+, -), незалежно від його тісноти, здатний відображати вплив ПІІ на зростаючий чи спадний характер міжнародної торгівлі країни загалом.

цього, слід говорити також про повну комплементарність для взаємовідносин Україна–США й Україна–Австрія та субституцію для інвестиційно-торгових взаємовідносин Україна–Італія.

Прямі інвестиції з Росії в Україну ведуть до зменшення українського експорту ($\partial X / \partial FDI < 0$) і збільшення українського імпорту з Росії ($\partial M / \partial FDI > 0$), що зменшує коефіцієнт покриття міжнародної торгівлі $(X/M) \downarrow$ для України ($\partial(X/M) / \partial FDI < 0$). На це вказують напрямки кореляційного зв'язку (табл. 3). Слід зазначити, що одночасно присутні ефекти як субституції (для українського експорту), так і комплементарності (для українського імпорту), проте перший перевищує другий. Те саме дійсне для українських прямих інвестицій в Росію ($\partial X / \partial DIA > 0$, $\partial M / \partial DIA < 0$). Зв'язок між коефіцієнтом покриття міжнародної торгівлі та коефіцієнтом покриття ПІІ є оберненим ($\partial(X/M) / \partial(DIA/FDI) < 0$). Це може означати, що навіть за умов відносно більших обсягів прямих російських інвестицій в Україну, ніж українських в Росію, ефект українських прямих інвестицій у Росію для вищого коефіцієнту покриття міжнародної торгівлі України (X/M) є відносно більшим, ніж для коефіцієнта покриття Росії від її прямих інвестицій в Україну.

Для встановлення взаємозв'язку між ПІІ та міжнародною торгівлею товарами для України щодо видів економічної діяльності нами було взято статистичні дані експорту-імпорту товарів за 2002 р. згідно з торговою класифікацією ТН ЗЕД (Harmonized System 1996) за чотирьохзначним підходом. Крім цього, ми скористалися таблицею перерахунку товарних груп за класифікацією ТН ЗЕД у товарні групи, які повинні відповідати класифікації КВЕД (ISIC Rev. 3) [3], оскільки Держкомстат України групує дані по ПІІ саме за останньою класифікацією. Суттєвою перешкодою для фахівця з міжнародної економіки залишається обробка опублікованих Держкомстатом офіційних даних, які характеризуються високим рівнем агрегації, що не дає можливості робити однозначні висновки про ефект вкладання ПІІ в конкретні види економічної діяльності.

Таблиця 2

ПІІ з України та в Україну, експорт та імпорт товарів, коефіцієнти покриття (Україна–світове господарство) за видами економічної діяльності в 2002 р.
(млн. дол. США)

Групи видів економічної діяльності за КВЕД (ISIC Rev. 3)	DIA	FDI	X	M	X/M	DIA/FDI
01, 05	2,83	24,80	1096,63	388,02	2,82622	0,114113
10, 11, 12, 13, 14	0,13	36,90	891,57	6628,08	0,134514	0,003523
15, 16	1,87	54,00	1403,24	748,97	1,87356	0,03463
17, 18, 19	1,17	23,50	792,12	676,92	1,170183	0,049787
20	3,55	16,60	285,97	80,61	3,547575	0,213855
21, 22	0,050	41,30	278,57	57,19	0,499955	0,012107
23	3,21	13,70	1221,11	380,79	3,206781	0,234307
24, 25	1,16	64,80	2459,21	2116,98	1,16166	0,017901
26	0,50	26,60	188,59	379,11	0,497455	0,018797
27, 28	6,94	55,70	7116,39	1026,07	6,935579	0,124596
29, 30, 31, 32, 34, 35	.76	49,30	2459,21	3254,86	0,75555	0,015416
40	25,01	2,00	71,33	2852,50	0,025006	12,505
02	0,10	1,60	1,49	14,23	0,104708	0,0625
33, 36	0,63	-6,50	273,58	431,63	0,63383	-0,09692

Таблиця 3

Взаємозв'язки, що визначають комплементарність і субституцію
між ПІІ та міжнародною торгівлею для України
щодо світового господарства й окремих країн

Взаємозв'язки		$\partial X / \partial FDI$	$\partial M / \partial FDI$	$\partial(X/M) / \partial FDI$	$\partial(X/M) / \partial(DIA/FDI)$
Світове господарство (загалом)	Pearson	0,918**	0,911**	0,221	0,151
	N	7	7	7	7
	t=	5,191	4,939	0,507	0,341
	F=	26,948	24,398	0,258	0,116
Світове господарство (види економічної діяльності)	Pearson	0,621*	0,274	0,290	-0,231
	N	14	14	14	14
	t=	2,747	0,986	1,049	0,821
	F=	7,545	0,972	1,100	0,674
Російська Федерація	Pearson	-0,351	0,105	-0,585	-0,492
	N	7	7	7	7
	t=	0,839	0,236	1,614	1,262
	F=	0,704	0,055	2,604	1,594
Німеччина	Pearson	0,872*	0,928**	0,125	0,313
	N	7	7	7	7
	t=	3,977	5,562	0,281	0,738
	F=	15,813	30,940	0,079	0,544
США	Pearson	0,086	0,813*	-0,349	0,114
	N	6	6	6	6
	t=	0,173	2,788	0,745	0,229
	F=	0,030	7,775	0,556	0,052
Австрія	Pearson	0,651	0,403	0,277	-0,192
	N	7	7	7	7
	t=	1,917	0,986	0,645	0,436
	F=	3,675	0,972	0,416	0,191
Італія	Pearson	-0,386	-0,009	-0,553	-0,136
	N	7	7	7	7
	t=	0,935	0,02	1,485	0,307
	F=	0,874	0,000	2,204	0,094

*- на рівні значущості 0,05

** - на рівні значущості 0,01

Результати кореляційно-регресійного аналізу показали, що між ПІІ та українським експортом у видах економічної діяльності присутній тісний прямий зв'язок (0,621* на рівні значущості 0,05), і це вказує на ефект комплементарності (табл. 2, 3). Комплементарність зв'язку простежується і для $\partial M / \partial FDI > 0$, $\partial(X/M) / \partial FDI > 0$, та $\partial(X/M) / \partial(DIA/FDI) < 0$. Отже, статистичний аналіз підтвердив тезу про те, що ПІІ у видах економічної діяльності зумовляють більший вплив на розвиток експортоорієнтованого характеру української міжнародної торгівлі при повній комплементарності. Проте вплив ПІІ на експорт у видах економічної діяльності є помірним (коефіцієнт детермінації 0,386, і, отже, залежність на 38,6% від усіх факторів), на відміну від впливу ППІ на експорт для української економіки загалом (залежність на 84,3% від усіх факторів).

Таким чином, в Україні з відкриттям її економічної системи кілька десятиків років не слід очікувати ефекту конвергенції та досягнення вирівнювання товарних і факторних цін із розвинутими індустріальними країнами. Навіть при введенні західних технологій виробництва в нашої державі тривалий час буде залишатися технологічний дисбаланс, який пояснюватиметься відмінністю ринкових рамок умов та якістю фактора праці. Прямий капітал західних індустріальних країн буде текти із секторів, що характеризуються кінцевою фазою ЖЦП з відносно низькою доходністю капіталу, і це буде спричиняти в Україні структурні зміни. Крім цього, якщо використовуватиметься порівняльна перевага в Україні, то це буде стимулом для функціонування в ній іноземних ТНК вертикального типу, що дасть можливість нашої країні розвивати міжсекторну та внутрішньосекторну спеціалізацію. Обрання Україною західноєвропейського вектора в коротко- і середньостроковому періоді буде сприяти зростанню обсягів її міжнародної торгівлі, а ПІІ матимуть для неї комплементарне значення.

Водночас треба з обережністю розглядати можливість порівняно швидшого вирівнювання факторних і товарних цін між Україною та Росією, як при природньому сценарії подальшої економічної інтеграції, так і в умовах штучного його формування під дією політичних рішень для створення спільної економічної системи. Російські ТНК є набагато потужнішими, і якщо вони діятимуть в Україні на основі горизонтального принципу, то ПІІ можуть призводити до зменшення українського загального експорту в багатьох секторах і погіршення економічної ситуації. За цих обставин ПІІ будуть давати ефект субституції міжнародної торгівлі. Східний сценарій економічного розвитку залишає Україні менше часу для проведення реальних структурних реформ, ніж західний, від моменту її інтеграції до моменту вирівнювання факторних і товарних цін.

Література

1. Державний комітет статистики України. Зовнішня торгівля України. Статистичний збірник за 2002 р.: Експорт та імпорт груп товарів або окремих видів товарів за 2002 р. – К., 2003.
2. Державний комітет статистики України. Інвестиції зовнішньоекономічної діяльності. Статистичний збірник. – К., 2004.
3. Евростат. // <http://europa.eu.int/comm/eurostat>.
4. Послання Президента України до Верховної Ради України // <http://www.niss.gov.ua/Evointeg/Prez1/index.htm>.
5. Brainard L. A Simple Theory of Multinational Corporations and Trade with a Trade-Off between Proximity and Concentration, NBER Working Paper #4269. – (1993).
6. Buckley P., Casson M. The Future of the Multinational Enterprise. 2a Edicao, – London: Macmillan, 1991.
7. Claessens E., Nauwelaerts Y. Substitution versus Complementarity between Trade and Foreign Direct Investments: A Cover-ratio Analysis of OECD Countries. The Asymmetric Global Economy: Growth, Investment and Public Policy. Edited by: Christos C. Paraskevopoulos et. al, 2000.
8. Forte R. (2004). The Relationship between Foreign Direct Investment and International Trade. Substitution or Complementarity? A Survey. – CETE, Faculdade de Economia – Universidade do Porto. – № 140. March 2004.
9. Heckscher E. F., The Effect of Foreign Trade on the Distribution of National Income. // *Ekonomisk Tidskrift*, 21. Reprinted in Ellis and Metzler, Readings in the Theory of International Trade (Philadelphia, 1949).
10. Helpman E. A Simple Theory of International Trade with Multinational Corporations, // *Journal of Political Economy*. – 92/3. – 1984. – P. 451–471.